

BOGUSIAW NADOLSKI TCHR

RYT ZAIRSKI – PRZYKŁAD LITURGII KONTEKSTUALNEJ

Przedmiotem wypowiedzi będzie omówienie *Ordinarium Missae* zwanego popularnie rytym zairskim. Chociaż upłynęło już kilka lat od definitywnego zatwierdzenia go, tematyka tego charakterystycznego wydarzenia w życiu liturgicznym nie była podjęta w naszej literaturze teologicznej, poza informatywnym omówieniem w Biuletynie liturgicznym w *Collectanea Theologica*¹. Powrót do tego w pewnym sensie *novus ordo missae* uzasadnia także fakt, że stało się ono podstawą w optowaniu za „przerobieniem” dotychczasowej struktury Mszy jak i w propozycjach i to stanowczych – chyba nie do końca słusznych – *Ordo Missae 2000*². Przypomnijmy, że chodzi o ryt sprawowania Eucharystii właściwy Kościołowi partykularnemu w Zairze, w kontekście afrykańsko-zairskim w przywiązaniu do wiary i tradycji apostołskiej, natury liturgii rzymsko-katolickiej i wreszcie w wierności geniuszowi religijnemu i patrimonium kultury afrykańskiej. Podstawą wypowiedzi będzie wydanie typiczne *Missel Romain pour les Dioceses du Zair*. CDV 1988. W szczególności zajmiemy się 1. Strukturą i charakterystyką rytu. 2. Okolicznościami powstania i zatwierdzenie przez Stolicę Apostolską.

I STRUKTURA I CHARAKTERYSTYKA ORDO MISSAE W MSZALE DLA DIECEZJI ZAIRU

Struktura tej celebracji przedstawia się następująco, zaznaczymy najważniejsze zmiany:

1. Otwarcie celebracji

Przed rozpoczęciem celebracji gromadzący się wierni pozdrawiają siebie nawzajem, a o wyznaczonej godzinie człowiek świecki (mężczyzna, kobieta) odpowiednim instrumentem prosi o ciszę i zapowiada celebrację, pozdrawia zgromadzonych w ten sposób, by ożywić braterstwo, ewentualnie przedstawia celebrianta i pełniących funkcje liturgiczne, zachęca wiernych do powstania a śpiewaków do rozpoczęcia śpiewu. Dokument nazywa tę funkcję *annuntiateur* – dosł. zapowiadający oznajmujący – dokument ogłoszono w jęz. francuskim – w pewnym sensie odpowiada komentatorowi, powrócimy do tego zagadnienia.

W mszale konsekwentnie pojawia się zaznaczenie „on/ona”, odnajdujemy również uwagę o ekspresywnym stroju *annuntiateur*. To pierwsze działanie „komentatora”

¹ St. Chichy, *Mszal Rzymski dla diecezji Zairu*, CT 60(1990) f. 1,63–57. W języku niemieckim Ordo omówiono w: *Der neue Meßritus im Zair. Ein Beispiel kontextueller Liturgie*, Frejburg 1993 stron 256.

² Fr. Nikolasch, *Überlegungen zur Struktur des Meßbordo für ein Meßbuch 2000*, Heiliger Dienst 51 (1997) 178–189. Tendencje te są szczególnie żywe w Niemczech i Stanach Zjednoczonych.

koncentruje się wokół stworzenia wspólnoty, ożywieniu międzyludzkich relacji, które są źródłem radości. We wstępnym dialogu padają słowa: pokój, braterstwo (*fraternité, fraternité*), radość.

a. Procesjonalne wejście kapłana i wszystkich sprawujących posługi, diakon lub lektor niesie Ewangeliarz. Każdy z wykonujących posługi niesie „narzędzie” swej posługi.

b. Uczczenie ołtarza. Dokonuje się ono przez głęboki pokłon, przyklęknięcie lub prostrację. Czynią to wszyscy współcelebrujący. Celebrans główny z rękami rozłożonymi opiera czoło o ołtarz, powtarza ten gest przy każdym rogu ołtarza, podczas gdy koncelebransi pozostają głęboko pochyleni. Procesji i uczczeniu ołtarza towarzyszy śpiew wejścia.

c. Celebrans pozdrawia zebranych i wprowadza krótko w liturgię dnia. Podane formuły pozdrowienia nie różnią się od dotychczas stosowanych.

d. Stawienie się w obecności Boga.

Celebrans zachęca zgromadzonych do stawienia się w obecności Boga. Może to czynić posługując się podanym tekstem lub innymi słowami. Przypomina, że znajdujemy się jakby na świętej górze, zbliżamy się do tronu łaski, aby otrzymać miłosierdzie i znaleźć łaskę. Po chwili ciszy wzywa do łączności:

- z uczniami Chrystusa (chodzi oczywiście o wiernych), którzy odeszli,
- z tymi, którzy nie znali Chrystusa, ale Go szukali szczerym sercem
- z umarłymi, tworzymy bowiem jedną rodzinę.

e. Wezwanie świętych i przodków.

Po chwili ciszy następuje wzywianie świętych, szczególnie NMP, świętych patriarchów i proroków, apostołów i ewangelistów, którzy przekazali nam wiarę, przodków prawych sercem. Zgromadzeni każdorazowo odpowiadają: „bądźcie razem z nami”, „przyjdźcie, abyśmy chwalili naszego Pana z wszystkimi, którzy celebrują Mszę św. tej godziny”. W inwokacji świętych wspomniany jest również święty czczony danego dnia.

f. Śpiew aklamacji (*Chant d'acclamation*)

Chodzi o hymn „Chwała na wysokości Bogu”, zgodnie z charakterem święta. Zamiast „Gloria” może być inny tekst wyrażający uwielbienie Boga. Hymn Gloria został nieco zmieniony. Doksologia końcowa wysławia Boga Stwórcę, Jezusa Chrystusa Zbawcę i Ducha Świętego Pocieszyciela. Za każdym wezwaniem wierni powtarzają słowa: „Przyjmij nasz hołd”. Podczas śpiewu celebrans lub diakon okadza rytmicznymi ruchami ołtarz. Ruchy te mogą naśladować wierni pozostający na swoich miejscach.

g. Modlitwa otwarcia – kolekta.

Poprzedza ją wezwanie celebransa: Bracia i siostry podnieśmy ręce do modlitwy. Kapłan i zgromadzeni trzymają ręce wzniesione. Na zakończenie modlitwy wierni odpowiadają: Amen, a jeśli kolekta jest śpiewana, razem z kapłanem śpiewają konkluzję: „prosimy Cię o to przez Jezusa Chrystusa Twojego Syna, naszego Pana”.

II LITURGIA SŁOWA

1. Czytanie słowa Bożego, psalm responsoryjny.

Lektor prosi o błogosławieństwo przed czytaniem, by odpowiednio głosił słowo Boże³. W formule błogosławieństwa zawarte jest życzenie, by Pan „oświecił twoje

³ Nr. 10 (...) *afin que je proclame convenablement la parole de Dieu.*

oczy, i aby proklamowane ustami słowo pocieszało serca ludzi". Odp. Amen. Samo czytanie poprzedza krótka zachęta (*monition*) wypowiedziana przez „komentatora”. Czytanie kończy się następującą formułą: Bracia i siostry, takie jest słowo Boże – odpowiedź brzmi: Przyjmujemy je. Następuje psalm responsoryjny i drugie czytanie.

2. Ewangelia

Proklamację Ewangelii poprzedza intronizacja księgi (incenz, świeczniki, procesja, śpiew Alleluja, w procesji bierze udział zapowiadający. Przed odczytaniem diakon/kapłan ukazując Ewangeliarz mówi: „Bracia i siostry. Słowo Boże stało się ciałem”. Odp. ludu: „I zamieszkało między nami” Bezpośrednio przed odczytaniem Ewangelii zapowiadający mówi: „Bracia i siostry słuchajmy” Inne akłamacje towarzyszące Ewangelii jak w liturgii rzymskiej.

3. Homilia – mówiący kończy homilię: Kap. „Kto ma uszy ku słuchaniu” Odp. słucha. Kap. „Kto ma serce, aby przyjąć” Odp. Przyjmuje (przystaje na to).

4. Wyznanie wiary – symbol nicejsko-konstantynopoliński lub apostołski.

5. Akt pokuty – poprzedzony wprowadzeniem, które odwołuje się do słowa Bożego, które „oświeciło sumienie”, jest skuteczne, aby osądzić myśli serca, odkryć je przed Bogiem. Słowo wzywa do powrotu do Pana, który gładzi nieprawości. Podane jest także formuła do wyboru. W czasie chwili ciszy zgromadzeni przyjmują postawę prośby o przebaczenie, pochylają głowy, ręce skrzyżowane na piersiach prawa na lewej. Formuła aktu – tropowane *Kyrie*, następuje pokropienie wodą pobłogosławioną, podczas aspersioni wykonuje się śpiew nawiązujący do chrztu. Obrzęd kończy modlitwa konkludująca.

6. Życzenie pokoju.

Obrzęd rozpoczyna: „Błogosławieni pokój czyniący albowiem oni będą nazwani synami Bożymi” Odp. „Amen – oni będą nazwani synami Boga”. Następuje modlitwa o jedność i formuła: „Pokój Pański niech zawsze będzie z wami”. Odp. „I z duchem twoim”

Kapłan: „Bracia i siostry w miłości Chrystusa przekażcie sobie pokój” Przy uścisku ręki wierni wypowiadają po cichu słowa: „Pokój Chrystusa” – odp. Amen. „Pokój Chrystusa”. przewidziane jest także przekazanie pokoju przez skłon głowy w kierunku drugiej osoby.

III LITURGIA EUCHARYSTYCZNA

Obejmuje:

1. Przygotowanie darów.

Przedstawiciele wspólnoty przynoszą dar w procesji, krokiem tanecznym dostosowanym do rytmu wykonywanego śpiewu. Przynoszący dary mówi: „kapłanie Boga oto nasze dary, przyjmij je. Manifestują one naszego ducha solidarności i dzielenia się i to, że milujemy jedni drugich jak Pan nas umiłował” Kapłan przyjmuje dary w geście podziękowania i umieszcza je sam lub przy pomocy diakona na odpowiednim miejscu, chleb i wino natomiast na ołtarzu. Pozostałe modlitwy jak w mszale z 1970, zamiast jednak odpowiedzi: „Błogosławiony jesteś Boże teraz i na wieki”, responsum stanowi fragment modlitwy: „Amen, aby stał się (chleb) pokarmem na życie wieczne”, analogicznie w odniesieniu do wina. Umycie rąk jest fakultatywne. Opuszczono tzw. *Orate fratres*. Natomiast odmawianie Modlitwy nad

darami poprzedzone jest wezwaniem: „Bracia i siostry trzymajmy ręce wzniesione do modlitwy” – następuje Modlitwa nad darami, którą jeśli jest śpiewana wierni śpiewają konkluzję razem z kapłanem: „Prosimy Cię przez naszego Pana” (podobnie przy kolekcji i Pokomunii).

2. Modlitwa eucharystyczna

1) Zapowiadający daje znak dzwonkiem i wzywa: Bracia i siostry uważajmy (słuchajmy); K-Pan z wami itd.

2) Prefacje jak w Mszałe. Ordo podaje także inną z zastosowaniem włączania się wiernych poprzez różne akklamacje np. „Amen – On jedynym Pośrednikiem” „Amen. Przez Niego wszystko zostało stworzone” „Amen – tak wierzymy. Amen On zmartwychwstał, On zwyciężył śmierć”

3) Akklamacja „Święty”

4) Dalszy ciąg modlitwy eucharystycznej jak w Mszałe rzymskim z drobnymi poszerzeniami. Podczas ukazywania Postaci chleba wierni mogą wypowiadać akklamację: „O Chryste Ty jesteś Bogiem, Tyś Panem. Pan mój i Bóg mój”. Podobnie przy ukazywaniu kielicha.

5) Akklamacja anamentyczna jak w mszałe z 1970

6) W dalszych modlitwach przewidziany jest udział wiernych np. po epiklezie komunijnej: „Panie niech Duch Twój nas zgromadzi w jedno” W modlitwach wstawienniczych: „Panie wspomnij na nich wszystkich (żyjących), podobnie przy wspomnieniu za zmarłych.

7) Doksologia jest zmieniona i rozbudowana. Kapłan mówi: „Panie – wychwalamy twoje Imię czcigodne: Ojca Syna, Ducha Świętego. Zgromadzeni odpowiadają: „Obyśmy mogli chwalić Twoje Imię dzisiaj, jutro i przez wszystkie wieki Amen”. Lub gdy doksologia jest śpiewana: Kapłan: „Panie obyśmy mogli chwalić twoje Imię”. Odp. Amen. Kapł. Twoje Imię. Odp. Amen. Kapł. „Najczcigodniejsze”. Odp. Amen. Kapł. „Imię Ojca” Odp. Amen. Kapł. „Imię Syna” Odp. Amen. Kapł. „Imię Ducha świętego” Odp. Amen. Obyśmy mogli chwalić Twoje Imię, dziś. Amen – jutro. Amen – na wieki wieków. Amen. Mszał podaje także formułę z mszału rzymskiego.

8) „Ojciec nasz” poprzedzone wprowadzeniem. Kończy je doksologia wiernych: Do Ciebie należy królestwo, chwała, potęga na wieki.

9) Komunia święta

Ukazaniu Hostii towarzyszy formuła: Kapł. „Oto Chleb, który zstąpił z nieba, kto Go spożywa będzie żył na wieki” Odp. „Panie nakarm mnie tym chlebem abym żył wiecznie. Lub Kapł: „Oto chleb życia, ciało Chrystusa dla świata”. Odp. „Panie kimże jestem, że mnie odwiedzasz. Uzdrów mnie ponieważ zgrzeszyłem”. jako trzeci wariant – formuła z mszału z „Panie nie jestem godzien. Podając Komunię udzielający mówi: „Ciało Chrystusa”: Odp. „Wierzę”, lub „Krew Chrystusa” Odp. Wierzę”

III OBRZĘD ZAKOŃCZENIA – 3 WARIANTY UDZIELANIA BŁOGOSŁAWIENSTWA – PODOBIE JAK W MSZAŁE Z 1970

Po zobrazowaniu *Novus Ordo* pora na ogólniejszą refleksję.

Wprowadzone zmiany można sprowadzić do następujących: 1. interwencje prowadzącego (“komentatora”); 2. prośba lektora o błogosławieństwo; 3. intron-

izacja Ewangelii (względna zmiana); 4. dialog w pewnych modlitwach; 5. wzbogacenie gestów.

Ad1.

Wprowadzający to w pewnym sensie zachodni komentator, ale równocześnie coś więcej. Jest tu nawiązanie do roli herolda (keryks), który w kulturze afrykańskiej (nie tylko) grozi, pociesza, zapowiada katastrofy, budzi nadzieję, inspirowanie obecność potęgi boskiej w akcji ofiarnej i modlitwie. Pełni on rolę łącznika pomiędzy celebrantem a wspólnotą. „Wystąpienie” przygotowuje na piśmie.

ad2.

Wprowadzenie prośby lektora o błogosławieństwo motywowane jest tym, że występujący publicznie potrzebuje pewnej autoryzacji – wskazania kogo reprezentuje.

ad3.

Jest względna nowością, należy mówić raczej o rozbudowaniu, które promuje zaufanie do słowa, akcentuje obecność Chrystusa w zgromadzeniu.

ad4.

Kościół „wykorzystuje” tu właściwość kultury afrykańskiej, jej styl „mówiony” (powtarzanie słów, posługiwanie się językiem obrazu, który pobudza wyobraźnię). Tym tłumaczy się interwencję w trakcie modlitw, niektóre specyficzne (wspomniane) gesty. Dodajmy jeszcze, że do okadzania można używać kadzielnicy lub stałego naczynia umieszczonego przy ołtarzu, do którego nasypuje się kadzidło. Dozwolone jest użycie tam tamów, dzwonek zarezerwowany jest dla zapowiadającego. Zatwierdzono także szaty liturgiczne uwzględniające zairską kulturę.

Całość atrybucyjna rytu odwołuje się afrykańskiej *palabra*. Jest to w Afryce rodzaj celebracji słowa, kończący się niekiedy ofiarą dla Boga. Ofiara jest rytmem konsekrującym życie osobiste i rodzinne. W *palabrze* dużą rolę odgrywa leader, organizujący słuchanie słowa, przerywanie, zakaz. *Palabra* zakłada pełną szczerość i wolność uczestników, kończy się „komunią”, w trakcie bowiem dokonuje się pewna wentylacja sporów, w gwałtowności słów, dyskusji, wypowiedzi. Wyrażenie *palabra* wywodzi się z jęz. hiszpańskiego i oznacza słowo. Znalazło się w Afryce w wyniku kolonizacji; a następnie także via kolonizacja w jęz. angielskim w formie *palavre* i oznacza rozmowę, dyskusję, uzgadnianie stanowisk, spornych spraw robotników i pracodawcy.

W *Missel* zauważalna jest reorganizacja elementów rytu rzymskiego z uwzględnieniem „*rites positifs africains*” tj. rytów społeczno-religijnych promujących uczestnictwo pojedynczego człowieka i wspólnoty w Bożym Misterium.

Zmiany inspirowane były „wizją duchową życia w Afryce, wspólnota świata widzialnego ze światem niewidzialnym” – jak o tym pisał Paweł VI w przesłaniu *Africae terrarum* (1967). Wizja ta obejmuje związek wszystkich bytów i natury widzialnej z niewidzialnymi. Bóg jest pierwszą przyczyną wszystkich rzeczy. Obecność Boga przenika wszystko jako obecność bytu osobowego. Innym elementem, który uwzględniono to „pozytywne rytmy agregacji i przymierza”. W strukturze obrzędu chciano w konsekwencji wyrazić włączenie świata widzialnego w obecność świata niewidzialnego – sakralnego, oraz przyłgnięcie do świata niewidzialnego. Obrzęd stanięcia w obecności Boga idzie po tej linii, odwołuje się do doświadczenia stanu stworzonej – kondycji ludzkiej, stanięcie w obliczu Boga źródła zbawienia w łączności z przyjaciółmi Boga – świętymi.

Odwołanie się do przodków – nie jest uczczeniem przodków z tej racji, że są tylko przodkami. Afryka traktuje przodków jako ludzi żyjących zgodnie z wolą Bożą, jako tych, którzy przekazali pewien porządek społeczny, etyczny i religijny. Wierzyli w Boga, wiedzieli, że On za dobro wynagradza, a za złe karze. Równocześnie przodkowie inspirują szacunek względem starszych i dla autentycznej tradycji. Poprzez przodków realizuje się dostęp do Boga, oni wstawiają się za swoimi, a to wstawienictwo jest udziałem w jedynym pośrednictwie Chrystusa. Są oni wreszcie pewnymi wzorami dla wiernych, ale w świetle Ewangelii Chrystusa. Po odwołaniu się do przodków, następuje śpiew wychwalający wielkość Boga (por. zakończenie „Gloria”).

Dopowiedzenia wymaga taniec wokół ołtarza – taniec wokół rozumiany jest zawsze jako promieniujący. Tańczyć wokół oznacza uczestniczyć w mocy płynącej ze środka. Taniec wokół ołtarza wyraża wolę udziału w sile witalnej promieniującej z ołtarza.

Przeniesienie aktu pokuty przed lit. eucharystyczną posiada swoją logikę. Liczy się w lit. przede wszystkim związek z Bogiem, przyłgnięcie do Sacrum – do Boga świętego. Najpierw Boga zbliża się do swego Ludu w czytanych słowie, śpiewie międzylekcyjnym, w homilii. Następnie zgromadzenie zbliża się do Boga wzywając Jego imienia, uznaje swoją zależność od Niego. Uznaje swoją niewierność względem Boga. Lit. słowa żywi wiarę, odkrywa Boże plany. Nawrócenie ludu jest dziełem Boga, a równocześnie inspiruje treść nawrócenia tj. włączenie się pełniejsze w realizację Bożych zamierzeń. Takie usytuowanie aktu pokuty nawiązuje do Obrzędów sakramentu pokuty i pojednania. Zgromadzenie ratyfikuje otrzymane pojednanie przez pocałunek pokoju. Kolejny krok to pragnienie, by ten pokój stał się udziałem wszystkich.

Opisany wyżej *Ordo Missae* jest wynikiem długich konsultacji i studiów⁴. Opublikowana księga liturgiczna nosi nazwę: *Missel Romain pour les Dioceses du Zaïre*. Trzeba zauważyć, że jest to Mszał rzymski. W 1961 r. biskupi Zairu podjęli problem adaptacji liturgii rzymskiej do miejscowych warunków. Dwukrotnie interweniowali w czasie Vaticanum II (1963). Historyczne przemówienie Pawła VI w Kampala (1969), a wcześniej Konstytucja o Liturgii nr 37 – 40, jak i stwierdzenia dowartościowujące Kościół lokalny i kompetencje Konferencji Biskupów poszczególnych krajów, umocniło ich w nieustawianiu w podjętych dążeniach. Jan Paweł II w Kinshasa (1980) wspominał, że afrykanizacja Kościoła nie została jeszcze wykorzystana dla przekazu chrześcijańskiego kerygmatu⁵.

Powracając do początków starań, które trwały prawie 20 lat, w 1969 r. Comité Permanent des Evêques de Zaïre polecił Commission Episcopale de l'Evangelisation opracowanie projektu *ordo missae* z uwzględnieniem genius loci Zairu. Odpowiednia prośba wystosowana była do Kongregacji do spraw Kultu Bożego. 22 czerwca 1970 Kongregacja ta zgodziła się na szukanie „kadru afrykańskiego i zairkiego” dla *ordo missae*. Po trzech latach pracy w 1973 przedstawiono Komisji Biskupów: *Rite zairois de la célébration eucharistique*. 4 grudnia 1973 Episkopat poprosił Stolicę Ap. o zgodę na stosowanie tego rytu. 15 czerwca następnego roku Kongregacja odpowiedziała pozytywnie zastrzegając sobie dalsze wyjaśnienia i

⁴ Ważniejsze etapy pracy referowane były w: *Notitiae*. zob. Nr 22 (1987), 139–142; 23 (1987) 454–472.

⁵ Discours aux évêques nr 4. W *Le pape chez nous*, Kinshasa 1980, szczególnie 32–36.

motywacje zmian. W 1979 r. przedstawiono Kongregacji Ryt zairski dotyczący Eucharystii z opisem poczynionych eksperymentów. W 1982 Kongregacja Wiary poczyniła swoje uwagi. W 1985 XXIII Konferencja Plenarna (Nadzwyczajna) Episkopatu przegłosowała projekt wyrażając wolę promowania liturgii Mszy w pełnej komunii z Kościołem powszechnym i Stolicą Apostolską z uwzględnieniem właściwości Kościoła w Zairze.

Listem Prot. N.1520/85 Kongregacja Kultu Bożego wyraziła zgodę na używanie „Rytu zairskiego” ad interim w diecezjach Zairu. W 1987 ta sama Kongregacja zakomunikowała Biskupom Zairu, że tytuł rytu będzie brzmiał: *Missel Romain pour les dioceses de Zaire*. Listem z 30 kwietnia 1988 „Zairensium Dioecesium” Kongregacja Kultu Bożego i Sakramentów definitywnie zatwierdziła *Missel*, w języku francuskim, z załączonym Kalendarzem, Wstępem i Mszami własnymi. Razem z *ordo missae* zatwierdzono pewne zmiany w Kalendarzu liturgicznym.

Nie można jednak uważać Mszału dla Zairu za swoistego rodzaju ustępstwo Rzymu na korzyść lokalnych zwyczajów. Nie trudno zauważyć zastosowanie w Ordo stwierdzenia z Katechizmu, który poszerza podmiot działań liturgicznych. Cała wspólnota jest nie tylko podmiotem liturgii, lecz podmiotem celebracji⁶. Liturgika wciąga omawianie udziału zgromadzenia liturgicznego pod wspólny traktat o kon-celebracji⁷.

Pomnożenie elementów ruchu, gestów koresponduje z ożywieniem współczesnych badań *Movement in Worship*, jak i „mowy ciała” czy „embodied Prayer” w liturgii⁸.

Wreszcie wyraźniej korespondencji ze współczesną teologią należy szukać w sformułowaniach euhologijnych choćby nawet aklamacja skierowana do Boga Stwórcy w hymnie „Gloria” To zagadnienie zasługuje na oddzielne potraktowanie.

Bogusław Nadolski TChr – ks. prof. dr. hab. kurator specjalności liturgiki, kierownik Katedry Teologii Liturgii na Wydz. Teol. ATK.

⁶ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994 nr 1140: „Liturgię celebryje cała wspólnota”
⁷ Por. no. B. Meyer, *Gottesdienst der Kirche* Tl. 4 *Eucharistie*, Regensburg 1989; tenże *LThK* Bd 6 (1997) 341–344.

⁸ G. Davies, *Liturgical Dance*, London 1988; W. Lamb, E. Watson, *Body Code*. 1979; M.E. Moynahm, *Embodied Prayer*, London Ausdrucksbehandlung, W: *Gottesdienst der Kirche*, Tl 3 *Gestalt des Gottesdienstes*, Regensburg 1987, 7–41.